

HAKİKAT GAZETESİNE GÖRE ESKİŞEHİR’DE KOLERA (1911-1912)***Cholera in Eskişehir According To Hakikat Newspaper (1911-1912)****Raziye ŞANAL¹****ÖZET**

Dünyanın pek çok yerinde ortaya çıkan salgın hastalıklar ciddi sonuçlara sebep olmuştur. Bunların en başında hastalık kaynaklı insan ölümleri, insanların hastalıktan kaçarak kurtulmak istemesi neticesinde boşalan nüfustan alınamayan vergiler gelmektedir. Salgını yaşayan devlet bu durumda maddi ve manevi türlü zararlarla uğramıştır. Osmanlı Devleti de coğrafi konumu itibarı ile dünyanın farklı yerlerinde zuhur eden salgın hastalıkların uğrak noktası konumuna gelmiştir. Buna ilave olarak diğer devletlerle yapmış olduğu savaş ve ticari ilişkiler de salgın hastalıkların bulaşma sebepleri arasında gösterilebilir. Salgın hastalıkların imparatorluğa giriş noktaları ve imparatorluk topraklarındaki seyir tarihleri birbirinden farklı olsa da doğurduğu sonuçlar aynı olmuştur. Ancak salgın hastalıklar devlet üzerinde her ne kadar olumsuzluk yaşatsa da bunlara karşı birtakım önlemler alınmış olması, devletin sağlık alanında özellikle kamu sağlığı konusunda birtakım yenilikleri de beraberinde getirmesi açısından belediyeleşme sürecinde devlete olumlu bir katkı sağladığı göz ardı edilmemelidir.

Salgın hastalıklar insana yalnızca insandan değil; hayvandan, topraktan, havadan ve en önemlisi de sudan geçerek bulaşmaktadır. Bulaşan bu hastalıklar toplu halde yaşayan insanlar arasında da kısa sürede pandemi hâline dönüşerek etki alanını genişletmiştir. Devletler sonuçları itibarı ile genellikle toplu ölümlere sebep olan bu salgınları olabildiğince topraklarına bulaştırmamaya özen göstermiştir. Ancak gerek ülkeler arası ticaret gerekse savaşlar ya da göçler sebebiyle bunlara çok da engel olunduğu söylenemez. Osmanlı'nın son döneminde halkı bilgilendirmek amacı ile gerek devlete ait resmî gazete gerekse özelde pek çok gazete çıkarılmıştır. Bu gazetelerden birisi de Eskişehir’de basılan Hakikat gazetesidir. Söz konusu çalışma Hakikat gazetesinin bir yıllık haber başlıkları baz alınarak ve değerlendirilerek oluşturulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eskişehir, kolera, sıhhiye, tabip, salgın hastalık.

ABSTRACT

Epidemic diseases in many parts of the world have had serious consequences. The first of these is human deaths caused by the disease and the taxes that cannot be collected from the declining population as a result of peoples's desire to escape from the disease. In this case, the state that experienced the epidemic suffered many damages both materially and spiritually. The Ottoman Empire has become a frequent destination for the diseases of various parts of the world due to its geographical location. In addition war and trade relations with other states can be shown among the causes of transmission of epidemic diseases. Although the entry points and dates of the epidemic diseases were different from each other, the consequences have been the same. However, although epidemic diseases have negative effects innovations in the field of health especially public health have made a positive contribution to the state in the municipalization process in terms.

Epidemic diseases are transmitted to humans not onlay through humans, but through animals, soils, air and most importantly through water. These infectious diseases have become pandemic in a short time among the people living collectively and their area of influence has expanded. Governments had been careful to prevent community from these epidemics which in turn often cause mass deaths, as much as possible. However, it was not possible to prevent diseases due to trade, wars and migrations between countries. In order to inform the public in the last period of the Ottoman Empire, both the state-owned official newspaper and private many newspaper have been published. One of these newspaper is the Hakikat Newspaper published in Eskişehir. The study is created within the frame of the examination and evaluation of health news related to cholera according to the Hakikat Newspaper's one- year headlines.

Keywords: Eskişehir, cholera, health, doctor, epidemic diseases.

1. ORCID: 0000-0001-7172-2631

1. Doktora Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, rzyanal@gmail.com.

*ŞANAL, R. (2021). "Hakikat Gazetesine Göre Eskişehir’de Kolera (1911-1912)", *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 8, S. 22, s.127-146.

Makale Geliş Tarihi: 06 Ağustos 2020 Kabul Tarihi: 13 Ekim 2020

EXTENDED ABSTRACT

Epidemics are as important as their political history in the past of governments. The economy, socio-cultural structure and population of a government with epidemics have been largely damaged. For the reason, it is necessary to think and evaluate the extent of epidemics in many ways. After the Ottoman Empire entered the stage of history, it succeeded in spreading its territory to three continents. During the reign of the Ottoman Empire, it had borders with many governments Ottoman Empire faced with epidemic diseases as a result of business and economic activities, wars with other governments.

Many epidemic diseases such as plague, cholera, malaria and syphilis have been experienced since the ancient times in the world history. Governments have tried to prevent epidemics they experience by taking some precautions. Cholera epidemics were the leading diseases in the world in the 19th century. The cholera disease that the starting point of which is the Ganges River of India, was a disease that the 19th century Ottoman State also struggled with. The reason why cholera disease spread from India to many world countries in a short time was undoubtedly the development of transportation facilities.

The government has provided many public services to the public through the foundations it has built at different points of the empire since its founded. However, similar problems have been experienced in foundation institutions such as the disturbances in other institutions of the government in time. For this reason, a large part of the duty of provide continuance public services has been transferred to local municipalities. The responsibility of basic works such as cleaning of the neighborhoods, control of inns and bathhouses, control of vegetables and fruits in the marketplaces has been added to the municipalities.

The Ottoman Empire was not self-sufficient in the 19th century in matters such as health institutions, medical equipment and qualified health personnel. In order to prevent epidemics, some innovations were made in the imperial territories. About the innovation to be made, western states were applied for. Specialized healthcare professionals and doctors were brought from major countries such as France and England. The people working in the new hospitals did not hesitate to do some missionary activities. Their purpose was to increase their influence over the public.

The Ottoman people have shown a negative approach to doctors and medical treatments. It is not possible to say that the people who try to get rid of diseases with traditional methods instead of relying on medicine and doctors are successful in this regard. Instead of informing the doctors about their patients, they preferred to keep it private in their homes. Examples of this situation are common in Eskişehir District.

It has been observed that the municipal doctors and some quarantine officers in the Eskişehir District occasionally abused their duties. In such cases, there was no news reported by the central government in the newspaper about whether any punishment was imposed on those persons.

The quarantine method, which has been applied since II. Mahmud, is also seen in Eskişehir. However, passengers faced with some difficulties at the quarantine points where they were kept under surveillance. Foremost among these are, the current situation of the tents and the problems in food supply.

In Turkey many postgraduate thesis, research and survey works were made about epidemics. In addition, documents in the State Archives, official and private newspaper published during the period, health and medical journals published in certain periods are among the main sources for those who will conduct research on this subject.

GİRİŞ

Eskişehir, Hüdavendigâr vilayetine bağlı Kütahya sancağının bir kazasıdır. (Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi, H. 1307/M.1890: 100) Söz konusu kazanın tarihsel süreçte pek çok salgın hastalığa maruz kaldığı aşikârdır. Nitekim kazadaki salgınların geçmişini 1890'lara kadar götürmek mümkündür. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin pek çok bölgesinde görülen kolera salgını burada da etkili olmuş ve ciddi ölümlere sebebiyet vermiştir. Kazadaki kolera vakaları 1893 yılı Eylül'ünde görülmeye başlanmıştır. Devlet hastalığa karşı karantina önlemleri almış; hekim ve ilaçlar göndermişse de hastalığı önleme konusunda istenilen başarıya ulaşamamıştır. (Güneş ve Yakut, 2007: 144) Bu dönemde Eskişehir'e merkezi hükümet tarafından hastalığı incelemek adına Hıfzı Sıhha Umumi Müfettişi Miriliva Bonkofski Paşa maiyetinde Doktor Hasan Tevfik ve Simon Efendi gibi kişiler görevlendirilmiştir. (BOA; İ.HUS, 17/67, H. 1311/M. 1894) Kısa bir süre ardından Bonkofski Paşa'nın da bizzat bölgeye gönderilmesine karar verilmiştir. (BOA; İ.HUS,17/118, H. 1311/M. 1894) Ancak aynı tarihlerde İzmir bölgesinde de şiddetli salgınların görülmesi üzerine Bonkofski Paşa'nın kazaya görevlendirilmesi ertelenerek İzmir'de kalması daha uygun görülmüştür. (BOA; İ.HUS, 17/29, H.1311/M. 1894, BOA; Y.A.HUS, 312/86, H. 1312/M. 1895)

Halk arasında ölümlere neden olan salgın hastalıkların bu bölgede sıklıkla yaşanmasına sebep Eskişehir kazasının şimendifer merkezi olması gösterilebilir. Yine bölgenin coğrafi konumu ve diğer yerlere geçişte önemli bir kavşak noktasında bulunması halkın birtakım hastalıklara yakalanmasına neden olmuştur. Eskişehir'de hastalıkların birçok çeşidinin aynı zaman diliminde görülmesi, kaza halkının şimendiferlerle farklı yerlere gitmesi ve oralarla irtibat kurmasından kaynaklanmaktadır. Bu durumun önüne ancak kazanın medenileştirilmesi ve iyileştirilmesi sonucunda geçilebileceği, aksi durumda bölgenin hastalıktan kurtulamayacağına vurgu yapılmıştır. Eskişehir'de kolera dışında paçavra hastalığı olarak da bilinen yerel bir hastalık olan influenzanın kazada 15-20 yıldır hüküm sürdüğü görülmektedir. Hastalığın belirtilerinden biri olan mide bozulmasını kolera belirtisinden ayırmak oldukça zordur. Bu sebeple koleralı vukuatlar arasında influenzalıların da yer alması muhtemeldir. İnfluenza hastalarının çoğu hastalıktan kendi kişisel tedavileri ve özellikle sülfata aracılığıyla kurtulmuştur. (Hakikat, 12 Eylül 1911: 452)

Eskişehir'de 1911'de kolera hastalığı dışında sıtma, tifo ve kuş palazı gibi hastalıkların da var olduğu bilinmektedir. Mahalle arasındaki bataklıklardan dolayı sivrisineklerin yaydığı mikroplar ve bundan kaynaklanan sıtma hastalığından kurtuluşun bataklıkların kurutulması ile sağlanabileceğine vurgu yapılmışsa da belediye tarafından bu konuyla ilgili herhangi bir çalışma yapılmadığı haberlere yansımıştır. (Hakikat, 2 Mart 1911:72, 10 Mart 1911:103) Yine kazaya bağlı bir kasaba olan Aziziye'de belediye doktorunun olmaması sebebiyle insanların kuşpalazı hastalığından ölmeleri üzerine bu konuda hükümetten yardım talebinde bulunulmuştur. (Hakikat, 12 Nisan 1911: 195)

Eskişehir'de yaşanan kolera hastalığının, kazanın coğrafi konumu sebebiyle ülkenin pek çok yerine kısa sürede yayılabileceği öngörülmüştür. Ancak İstanbul'dan görevli doktorların gelişine kadar

hiçbir sıhhiyeye müracaat edilmemiş olması salgının köylere de taşındığı anlamına gelmektedir. Nitekim köy halkının kaza merkeziyle kurduğu temas neticesinde hastalık civar köylere de ulaşmıştır. (Hakikat, 19 Temmuz 1911: 359)

1. Kolera ve Osmanlı Devleti

Kolera kusma, ishal ve karın ağrısı gibi belirtilerle başlayan ve insan vücudunda kısa sürede su kaybına neden olan, kısa sürede önlenmediği takdirde de öldürücü bir etkiye sahip olan enfeksiyon hastalığıdır. Ilık ve nemli ortamlarda kolayca çoğalabilen kolera mikrobu çeşitli yollarla insanlara bulaşabilmektedir. Bunların başında şüphesiz su gelmektedir. Ayrıca mikroplu sularla yıkanan sebze ve meyve yoluyla da yayılabilen kolera mikrobu pis ortamların hastalığı olup bu mikroptan korunmanın en temel yolu da kişisel temizlikten geçmektedir. (Ayar, 2015: 79) İslamiyet'in en temel taşlarından biri olan şahsi temizlik ve bunun halk sağlığını korumadaki hizmetine dikkat edildiği takdirde kolera gibi salgın hastalıklara yakalanma ihtimalinin de ortadan kalkacağı aşikârdır. (Akalin, 1322: 237)

XIX. yüzyıl başlarında ortaya çıkan ve kısa sürede etki alanını genişleten kolera salgınının merkezi Hindistan'daki Ganj Nehri olmuştur. Ticaret yolları ve hacılar aracılığıyla tüm dünyaya yayılan salgın sonucunda ciddi nüfus kayıpları yaşanmıştır. Dünya devletlerinin katıldığı uluslararası sağlık konferansları toplanarak hastalığın önüne geçilmeye çalışılsa da bunlar yeterli olmamış; salgın insanları öldürmeye devam etmiştir. Batılı devletler, bunun faturasını da Osmanlı Devleti'ne çıkararak bu durumdan çıkar sağlamaya çalışmışlardır. Söz konusu yüzyılda dış devlet baskısıyla halk sağlığı adına gerekli sıhhi tedbirleri almaya çalışan bir Osmanlı profili karşımıza çıkmaktadır. (Yıldız, 2014: 1-2)

Salgın hastalıkların tarihi de devletlerin tarihi kadar eskidir. Nitekim hastalıklarla insanoğluna el uzatan hekimler, insanlığın ilk dönemlerinde her coğrafyada o dönemin imkanları doğrultusunda tedaviler uygulayarak hastalıkların seyrini durdurmaya ve etkilerini hafifletmeye çalışma görevi üstlenmiştir. (Altıntaş, 2018: 21)

Osmanlı Devleti'nde devlet ve saray mensuplarının sağlık işlerini yürütme görevi de Hekimbaşılık kurumuna ait olmuştur. Devletin diğer kurumları gibi sağlık kurumlarının kökeninin de eskiye dayandığını söylemek mümkündür. Bazı yetki ve sorumlulukları değiştirilen, kendine has bir yapıya kavuşturulan Hekimbaşılık devletin sonuna kadar varlığını sürdürememiştir. (Bayat, 2017: 1-9) Halk sağlığı görevini ise İslam'ın temel dayanağı olan vakıflar üstlenmiştir. Ancak Darüşşifa ve Bimarhane gibi vakıf yapılarının her yerde olmamasından dolayı bu kurumlar tüm ahaliyi kapsayacak hizmetler üretememiştir. (Yaşayanlar, 2017: 4) Buna rağmen söz konusu kurumların eğitim, sağlık gibi pek çok kamu görevinin bütününe kapsayacak derecede geniş bir yelpazeye sahip olduğunu imparatorluktan kalan sayısız vakıf eserine bakarak doğrulamak mümkündür.

İnsanlar salgın hastalıkların sebebini uzun bir süre ilahi sebeplerle açıklayarak yetinmiştir. Tanrı'nın bu hastalıkları insanlara bir ceza olarak verdiğini düşünen bir anlayış toplumların birçoğunda uzun

bir süre hüküm sürmüştür. (Kılıç, 2004: 44) İnsanların geçmiş dönemde hastalığı, mikrop kavramını bilmemesi, yapılmak istenen tedavilere karşı dini inançları doğrultusundaki geri duruşu sonucunda ulaşım ağının da etkisiyle salgınlar kısa sürede yayılarak kıtalar arası bir hale dönüşmüştür.

Osmanlı halkı, hastalık ve tıbbı karşı farklı dönemlerde farklı tepkiler vermiştir. Bunların başında kayıtsızlık, kadercilik, kötümserlik ve korku gelmektedir. (Shefer- Mossensohn, 2014: 274) Eskişehir kazasında da bu kaygıların örneklerine sıklıkla rastlanmıştır. Hastalarını doktorlara götürmek yerine çareyi büyücü ve hocalarda arayan, sonucunda ise hocaların ellerinde yok olup giden hastaların varlığı göze çarpmaktadır. (Hakikat, 31 Mart 1911: 174)

Osmanlı Devleti'nde salgın hastalıklara karşı uygulanan politikanın birinci basamağını tıbbiyenin açılması ve karantina teşkilatının kuruluşu oluşturmaktadır. (Başagaoglu, 2015: 153; Özdemir,2010: 80) Özellikle II. Abdülhamid döneminde sağlık konusuna çok daha ehemmiyet verildiği görülmektedir. Devlet bu dönemde batının ileri sağlık tekniklerini yakından takip etmiş, bu yenilik ve gelişmelerin imparatorluk topraklarında uygulanması konusunda hiçbir özveriden kaçınmamıştır. (Karlıkaya, 2015: 40) Yeni açılan eğitim kurumları aracılığıyla sağlık konusunda alanında uzman personel yetiştirmek hedeflenmiş; modern ekipmanlarla donatılmış hastahaneler de imparatorluk coğrafyasının pek çok noktasında yerini almaya başlamıştır. (Akkaya, 2018: 311) Bunun dışında bulaşıcı hastalıklarla mücadelenin öğrenilmesi hususunda yurt dışına bilim insanları ve öğrenciler yollanmış; konularında uzman yabancı bilim insanları da imparatorluk topraklarına davet edilerek onlara ücret karşılığında birtakım görevler verilmiştir. (Karlıkaya,2015: 40) Ancak salgın zamanlarında yurt dışından getirilen bu doktorların asıl amacı; maddi kazanç ve ülkelerinin imparatorluk üzerindeki nüfuzunu arttırmak olmuştur. (Ayar, 2015: 106)

Karantina uygulaması ile ülkeye dış ülkelere gelebilecek olası salgınlar önlenmek istenmiş; hastalıkların imparatorluk toprakları dışına sirayet etmemesi bu yolla engellenmeye çalışılmıştır. (Yıldırım, 1985: 1337) Karantina uygulamaları sırasında devlet ciddi tepkilerle karşı karşıya kalmıştır. Çünkü karantina sadece eşya ve mekanları dezenfekte etmekle sınırlı olmamıştır. Hastalıktan ölen kişilerin hekimler tarafından muayene edilmesi ve defnedilmesi konularında da birtakım kuralları beraberinde getirmiştir. Nitekim halk, ölen Müslüman kadınların erkek hekimler tarafından muayene edilmesine dinî inancı gereği tepki vermiştir. Hastalıktan ölen insanların kireçle gömülme zorunluluğuna da aynı şekilde karşı konulmak istenmiştir. (Yıldırım, 2014: 70) Halkın karantinaya karşı duruşuna diğer bir sebepse ticari kaygılar olmuştur. Bazı esnaf gruplarının satışları düşmüş; ticaret aksamış ve zaman zaman bazı temel ihtiyaç malzemelerinde kıtlık yaşanmıştır. (Yıldırım, 2014: 87) Anadolu'nun farklı coğrafyalarında bu sebeplerden dolayı isyanlar görülmüştür. Uygulama kısmında yeterli bilgi ve donanıma sahip personelin olmaması devleti sık sık yabancı ülkelere başvurmak mecburiyetinde bırakmıştır. Bu durum batılı güçlere imparatorluk üzerinde yapmak istedikleri baskıcı nüfuz fırsatını vermiştir.

XIX. yüzyıl basın yayın aracılığı ile halkı yaşanan salgınlardan haberdar etmenin hedeflendiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim bu sayede Anadolu topraklarında düşmana ve

salgına karşı iki cepheli verilen savaşları tarih sayfalarında ve Osmanlı basınında görmek mümkün olmuştur.

Ölümcül salgınların tarih yapan gücünü unutmak ya da görmezden gelmek büyük bir gaflettir. İnsan nüfusu çığ gibi büyüdükçe insanlar tarihin kaydettiğinden çok daha fazla mikrobu ve canavarı ayaklandırıp harekete geçiriyor. (Nikiforuk, 2016: 16) Bu açıdan salgın hastalıkların ciddiyetinin anlaşılması aslında büyük bir kitlesel yıkımın da doğuşunu beraberinde getirmiştir.

2. Hakikat Gazetesinden Eskişehir'deki Kolera Vakalarına Bakış

Hakikat gazetesinde kazanın kolerayla mücadelesini anlatan pek çok haber başlığı bulunmaktadır. Bunların başında yalnızca hamamlarda çamaşır yıkama geleneğinden vazgeçilmesinin tek başına yeterli olmayacağı gelmektedir. Bu noktada Sıhhiye komisyonuna şehri koruma konusunda epeyce iş düşmektedir. Ancak komisyon sağlık konusunda yetersiz kalmıştır. Yine görevli doktorların gerçek anlamda bir sıhhiye teftişinde bulunmayışları da önemli bir husustur. (Hakikat, 12 Mayıs 1911: 247)

Gazetede Sıhhiye Nezareti'nin kolera hakkındaki açıklamalarına yer verilmiştir. Buna göre; öncelikle ilk musabın bulunmasıyla hastalığın söndürülebileceği, musabların görevli hekimlerce ya da tecridhanelerde tedavi edilmesi, devletin kolera mağduru mahallelere her türlü maddi ve manevi imkânı sağlayacağı, çadır ve baraka teminin devletçe karşılanacağına vurgu yapılmıştır. (Hakikat, 7 Temmuz 1911: 339) Halkın koleradan kırılmasına rağmen tembel ve cahilce davranarak doktorlara haber vermemesi, tıp ilmine inanmaması, belediyenin görevleri konusundaki işlevsizliği ve sorumsuzluğu, kazadaki hastalığa rağmen lağımın hâlâ açıkta bırakılması, özellikle hastalık zamanlarında tüketilmemesine dikkat edilmesi gereken çürük sebze ve meyvelerin satışının pazarlarda devam ediyor olması gazetede sıkça şikâyet edilen konular olmuştur. Bu dönemde kaza halkında musabların doktor tedavileriyle zehirlendirildiği anlayışı da hakimdir. Bu anlayışa sahip bir kesime de tıbbi ve tıbbın büyüklüğünü kabullendirmenin mümkün olmayacağı aşikârdır. (Hakikat, 10 Temmuz 1911: 342) Halkın hastalığa, tıba ve doktorlara karşı tutumunun yalnızca Eskişehir kazasına özgü olmadığı, aksine XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin farklı coğrafyalarında yaşanan kolera salgınlarına karşı halkın genel bir tutumu olduğunu söylemek mümkündür. Hatta bazı kazalarda doktorlara fiziksel saldırılarda bulunulmuştur. Saldırıları sonucunda hayatını kaybeden doktorlar olmuştur. Ayrıca karantina binalarına da ciddi zararlar verilmiştir.

Hükümet kolera konusunda eksik kalmıştır. Karantina, kordon veya bir miktar parayla kazaya doktorun gönderilmesi ile meselenin bitmediği, hükümetin bunları sık sık takip etmesi, tıbbi teçhizat ve ilacını da beraberinde göndermesi gerektiğine vurgu yapılmıştır. Hastaların gizlenmesi durumunda doktorun yalnızca hastalı evi kordon altına almasından başka bir şey yapamayacağı ve devamında da Anadolu'nun hastalıktan hiçbir şekilde kurtulamayacağı üzerinde durulmuştur. (Hakikat, 11 Ağustos 1911: 399) Halkın bu dönemde yaşadığı sefalet, zaruret ve haksızlıklar koleradan çok daha ağırdır. Bu sebeplerden dolayı da hastalığa çok önem verilmemiştir. (Hakikat,

16 Ağustos 1911: 405) Yine kazadaki beledi hizmetlerin, sokak aydınlatmalarının eksikliği gibi meseleler de gazetede sıklıkla dile getirilen konular arasındadır. Temizlik, iman gücü, İslamiyet gibi konuların önemine rağmen mahallelerin toz, pislik ve toprak içinde olduğu, sokak aralarına dökülen atıklardan dolayı insanların sokaklardan geçemediği görülmüştür. Özellikle Yeni Mahalle’de ikamet edenlerin çöplerini kapı önlerine dökmesi belediyenin ise bunu görmemesi, yağmurlu havalarda her yerin bataklık ve çamura dönmesi, çukurlarda biriken sulardan çıkan kurbağa sesleri, Yeni Mahalle’nin yakınındaki mezbananın birçok mahalle için ciddi bir mikrop barınağı olması, satılan kurtlu kiraz, ermemiş erik ve ham zerdalinin yasaklanması, ham yemişlerin kazaya girişinin yasaklanması gibi genel halk sağlığını ilgilendiren konularda belediyeye büyük sorumluluk düşmektedir. Ayrıca üretiminde hangi maddelerin kullanıldığı bilinmeyen gazoz, boyalı şurup ve limonata gibi içeceklerin satışının da yine belediyece yasaklanması gerekmektedir. (Hakikat, 17 Haziran 1912: 860) Ancak şikâyet edilen konularda belediyenin herhangi bir teşebbüste bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Kazaya merkez tarafından gönderilen telgrafta bulaşık yerlerden çıkacak posta çantalarının katranlanması, gönderilecek paraların süblime ile yıkandıktan sonra sıkıca bağlanması, mektup ve gazetelerin tek tek kükürtlenmesi istenmiştir. (Hakikat, 4 Eylül 1911: 438) Ancak kolerayı önleme adına alınan bu kararın Eskişehir’de bu tarihlerde uygulanmadığı görülmektedir.

Gazetede Eskişehir Sıhhiye komisyonu azalarından Şimendifer Komiseri Ali Rıza Bey’in kolera hakkındaki fikirlerine de yer verilmiştir. Hastalıktan korunmak için nelere dikkat edilmesi gerektiğine vurgu yapan komiser; hane temizliği ve kişisel temizlik, bakır kapların kalaylatılması, evlerin kireçle badana yapılması, yastık, yorgan ve çarşafların her gün güneşte birkaç saat havalandırılması, abdesthanelere toz kireç dökülmesi, çöplerin günlük topluca bir yerde biriktirilerek belediye çöp arabalarına atılarak yerlerine toz kireç serpilmesi konularında halka temel uyarılarda bulunmuştur. (Hakikat, 21 Ağustos 1911: 414) Ayrıca yaklaşan Ramazan ayında halkın günahlarına tövbe ederek kolera illeti ile başa çıkabileceğini düşünmüştür. Koleranın mide ve bağırsağı bozuk, temizliğine dikkat etmeyen, pis boğazlı insanlarda görülen bir hastalık olduğu, tükettiklerine dikkat eden insanlara hastalığın sirayet edemeyeceğine de değinen Ali Rıza Bey, maddi imkânı iyi olan insanların beden sağlıklarına fakirlere oranla daha dikkat ettiği, fakirlerin fikrini ve bedenini talihin önüne atarak sağlık konusuna çok fazla önem vermediklerini dile getirmiştir. Oruç zamanındaki açlığın birçok maraza karşı bir derman olduğu, kolera zamanlarında oruç sebebiyle uzun süre aç bırakılan midenin iftarda tıka basa doldurulmaması gerektiği, Ramazan sebebiyle şehre gelen haccan efendilerden halk sağlığı konusunda insanlara öğütler vermeleri de ayrıca istenmiştir. (Hakikat, 21 Ağustos 1911: 415) Kolera bu dönemde sıtma ve tifo gibi yerli hastalıklar arasında yerini almıştır. Karşılarında onları durdurabilecek herhangi bir güç olmamasından dolayı söz konusu yerli hastalıkların tahribatı ve ilerlemesi hızlı olmuştur. İnsanoğlu adına bir fert bile ortada bırakmayacak güce sahip bu hastalıklara karşı halk ve hükümet birbirinden ümidini kestiği, hükümetin umursamaz tutumu gazetede iğneleyici bir üslupla dile getirilmiştir. (Hakikat, 26 Ağustos 1911: 421)

Sıhhiye Meclisi de hastalığa karşı bazı kararlar almıştır. Bu kararlar doğrultusunda her mahalde imam, muhtar ve birkaç akıllı kişiler komisyonu oluşturularak kendilerinden ülkedeki hastalık süresince oldukları yerlerde konferanslar düzenlemeleri, ilan dağıtmaları ve halkı salgın hastalık konusunda bilinçlendirmeleri istenmiştir. (Hakikat, 23 Temmuz 1911: 367) Ancak bu doğrultuda Eskişehir kazasında herhangi bir faaliyette bulunulmamıştır.

Kazada koleraya karşı alınan sıhhi tedbirlere ilaveten dinî açıdan da birtakım faaliyetler yapılmıştır. Nitekim toplu dualar edilerek salgın hastalıklara karşı Allah'tan yardım istenmiştir. Bu sebeple de Eskişehir Ak Camii'nde kolera illeti için üç gün hatim-i şerif okutulmuştur. (Hakikat, 10 Temmuz 1911: 343) Cuma namazından sonra koleranın sebepleri ve bundan kurtulmak adına alınması gereken önlemler hakkında Muhittin Celal Bey tarafından İttihat ve Terakki kulübünde ilmî bir konferans verilmiştir. (Hakikat, 17 Temmuz 1911: 355, 23 Temmuz 1911: 366) Farklı mücadele yolları ile kazanın salgın hastalıklardan bir an önce arındırılmak istendiği açıktır.

XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarında koleranın yoğun bir şekilde yaşanması üzerine gazetede tabip yazılarına sıkça yer verilmiştir. Yazılarda; hastalığın geçmişinden başlanıp, bu süreçte halka ve hükümete ne gibi görevler düştüğü, insanın taharet görevi doğrultusunda yemekten önce ellerini su, sabun ile iyice yıkaması, abdesthaneden çıkıldığında hiçbir yere dokunulmaması, yemek pişirilen aletlerin temizliği gibi konular ve bunların din üzerinden tedbirlerle açıklandığı görülmektedir. İçeriği belli olmayan şerbet ve dondurmaların, ham ve çürük meyvelerin yenmemesi, ishal durumunda derhal doktora gidilmesi, içeceklerde kaynatılmış su kullanılması, taharete dikkat edildiği sürece Eskişehir halkının koleraya yakalanmasının mümkün olmayacağı, taharet için süblime, asit fenik, abdesthanelere kireç kaymağının dökülmesi gibi konularda halka birtakım tavsiyelerde bulunulmuştur. (Hakikat, 23 Temmuz 1911: 367)

Gazetenin ilk sayfasında Doktor Fransuva'nın koleraya dair görüşlerine yer verilmiştir. Musab olan evlerin kordona alınmasının tek başına yeterli olmayacağı, kapıdaki nöbetçilerin hastanın yakınlarıyla görüşmesine izin vermesinin altında yatan sebebin yalnızca iyilik yapma fikrinden kaynaklanması, hastalığa yakalanan kişinin evinin kordon altına alınma korkusuyla musablarını doktorlara haber vermemesinden dolayı hastanın ya hayatını kaybetmesi ya da mikrobu etrafına yayarak ölümlere neden olması dile getirilmiştir. (Hakikat, 4 Ağustos 1911: 385) Ayrıca Uşaki Doktor Rıza'nın kaleme aldığı kolera yazılarında da; başlangıç yeri Hindistan olan kolera illetinin dünya geneline dayanan ve insanlığı helak eden bir illet olduğu, eski dönemlerde kavimlerin bir yerden başka bir yere seyahat etmesi süresinin uzun olmasından ancak şimdilerde hızlı ulaşım sayesinde Hindistan'dan çıkan koleracı kişilerin hastalığı gittikleri her yere dışkı yolu ile taşıyarak hastalığın kısa sürede yayılmasına sebep olduklarına değinilmiştir. Yayılan mikoba karşı hıfzısıhaya dikkat edilmesi gerekmektedir. Hastalığın bulaşık ve yayılımını önlemek adına insanların yatakları, han, hamam gibi yerleri gözetim altında tutarak kontrol edilmesini sağlamanın önemine değinen doktor, halkın doktor tavsiyelerine inanmaması durumunda buralara birer memur görevlendirilmesi yapılmasının gerekliliği fakat bu durumun gerçekleşmesinin zor

olduğunu belirtmiştir. Doktorun söylediklerine inanılan evlerde koleranın ortaya çıkma oranının çok düşük olduğu, koleraya yakalanan kişilerde mide, bağırsak ağrıları, devam eden sancılar, gelen her sancıda lavaboya gitme ihtiyacının duyulması, kirli sarı suya benzeyen bir balgam ve salgı belirtilerinin görüleceği de doktorun görüşleri içerisinde. Belirtilerin akabinde hastada göz kararması, halsizlik, susuzluk, bir iki saat ya da birkaç gün içinde de ani bir ölümün gerçekleşeceği hastalığın seyri konusunda açıklanmıştır. (Hakikat, 15 Mayıs 1912: 809) Doktor Rıza bir başka yazısında koleraya yakalanan kişilerin çoğunun hastalığı sudan kaptıkları, buna sebep de çeşme sularına karışan lağımalar olduğuna değinmiştir. Kolera illeti sırasında çeşme sularının mutlaka kaynatılarak tüketilmesi, suların şehir veya köylerin dışında bulunan temiz su kaynaklarından taşınması, taşınan bu suların da 28 saat süresince kapalı kaplarda bekletildikten sonra tüketilmesinin doğruluğuna vurgu yapılmıştır. Yiyecek ürünlerini iyice temizleyip ateşten iyice geçirmeden tüketmemek gerektiği, tatlı su balıklarını, ham meyveleri, hamur işi tatlılarını, yeşil sebze ve salataları, çürük ve bozulmuş sebzeleri, kavun ve üzüm gibi ürünleri bu dönemde yemekten kaçınılması, kirli ellerle ağza dokunulmaması, kolera zamanında misafirlığe gitmemek ve eve misafir kabul etmemek konularında halka birtakım uyarılarda bulunulmuştur. Evlerin zemin katı duvar kenarlarına haftada 2- 3 defa kireç tozu serpilmesi, merdiven başlarına eczanelerde yaptırılmış süblime ya da asid boriki çukur bir kâseye koyarak orada tutmak, ayakkabıların çıkarılmasının ardından ellerin iyice yıkanarak havluya dokunulmaması, ev müsait ise oturma odasına girmeden önce dışarıdan gelen kıyafetlerin bir başka odada çıkarılarak ev kıyafetlerinin giyilmesi gerektiğine değinilmiştir. Yatak odasında da şüpheli bir eşya var ise onun derhal yıkanması, sindirim bozukluğu ve nezle gibi bir rahatsızlık hissedildiğinde tedavi için zaman kaybetmeden doktora müracaat edilmesi, soğuk ve rutubetli yerlerden uzak durulmasına da dikkat çekilmiştir. Abdesthanelerde sürekli ağız açık bir şişede asid fenik bulundurulması, buraların her gün bol su ile iyice yıkanmasının ardından kireç kaymağıyla asid fenikten uygun yerlere dökülmesi, abdesthane duvarlarının on günde bir kireçle badana yapılması, buraların gider yollarının açık tutulmaması, hastalık dönemlerinde mutfak temizliğine özellikle daha çok dikkat edilmesi ve bu temel kurallara uyulduğu takdirde Allah'ın izniyle insanların kolera illetine yakalanmayacağından ancak olası bir belirti durumunda vakit kaybetmeksizin doktorlara haber verilmesi, bunun ülke menfaati için oldukça önemli olduğunun akıllardan asla çıkarılmaması gerektiği zikredilmiştir. Yalnız bırakılan hastaların firarlarını kolaylaştırmak ya da o hastalarla temas etmek durumunun kişinin kendisinin ya da başkalarının hayatını da tehlikeye atacağından bu konuya özellikle dikkat edilmesi vurgulanmıştır. Hastalıklı kişilerin illaki öleceği algısının yanlışlığı, uygulanan tedavilerle kolera hastaların iyileştirilmeye çalışılacağı, aksi durumlarda da hasta kişinin beraberinde pek çok kişiyi de ölüme götürebileceğinden bahsedilmiştir. (Hakikat, 22 Mayıs 1912: 819) Doktor Rıza salgın hastalık kaynaklı günlük verilen rakamların sayıca yüksek olduğu, sıhhiye heyetlerinin bulaşıcı hastalıklara karşı yeteri kadar bilgi veriyor olmasına karşın halkın büyük çoğunluğunun bunları önemsememesi, insanların nasıl ki intihar etmesinin ve nefsinin katletmesinin büyük bir günah olduğu bilinmekteyse bu tarz hastalıklara karşı da duyarsız davranmasının buna eş değer olduğu, hastalığın zayıf bedenli kişilere daha çabuk geldiği, kişide yorgunluk, üşüme, yenilen ve

içilenlere dikkat etmeyi, insanların oturup kalktıkları yeri bilmemeleri durumunda ise hastalığa tutulmanın kolaylaşacağına değinmiştir. Salgın hastalıkların insanlara ağız ve burun, tahrip olmuş ya da çıban halindeki cilt yoluyla geçtiğine, insan vücuduna bu kanallarla giren mikropların vücuttaki faydalı mikropları telef ederek vücuda yerleşmesi, vücutta kendine uygun bulunduğu bir yer bulmasıyla kişiye hastalığı yaydığı üzerinde durulmuştur. Yazısının son bölümünde zatürre, verem, kolera, veba, kuduz, çiçek, karahumma, kazıklı humma, frengi, bel soğukluğu gibi bulaşıcı hastalıkları sıralamıştır. Bu mikropların her birinin farklı birer bulaşıcı oldukları, bunlardan humma hastalığının hastahane istatistikleri sonucunda ciddi bir boyuta ulaşmış olması, verem ve frengiye oranla çok şiddetli seyretmesi, genel nüfusa da büyük darbe vurması hasebiyle üzerinde durulması gereken bir nokta olduğuna vurgu yaparak tüm doktorları hayrete düşüren bu hastalığın daha ciddiye alınarak basit tedavi ve koruma yöntemlerini öğrenmenin zorunluluğuyla bilinmesinin gerekliliğine değinmiştir.(Hakikat, 3 Haziran 1912: 837)

Doktor Muhiddin Celal'in özellikle vurguladığı konu ise; toplumsal hastalıkların özünün sağlıklı vücut yapısının dengesinin değişmesi olayıdır. Vücut sağlığını koruma konusunda söylenenlere dikkat edilmediği sürece mevcut neslin mezarını yine o neslin kendi elleriyle kazacağı üzerinden halka birtakım telkinlerde bulunmuştur. İlk iş olarak kişisel sağlığı koruma yollarını öğrenmenin önemi, sağlığını seven bireylerin de kendilerini bulaşıcı hastalıklardan koruma bilincine sahip olacaklarına dikkat çekmiştir. (Hakikat, 20 Mayıs 1912: 816) Farklı doktorlarca kaleme alınan yazılardaki temel vurgu; halk bilinci, kişisel temizlik, doktorlara teslimiyet ve inanç, tıbbın uygulayacağı tedavilere güvenmektir. Tüketilen gıdalara dikkat edildiği ve sağlıklı vücut yapısının muhafaza edildiği müddetçe insanların salgın hastalıklara yakalanma ihtimali de bu oranda düşük olacaktır.

2.1 Hakikat Gazetesinden Halkın Hastalık Algısı

Halkın hastalık konusundaki cehaleti gazetede sıkça dile getirilen bir konu olmuştur. Hastalığa ve doktorlara inanmayan bir halk, doktorların verdiği ilaçların koleraya tutulan insanları zehirlediğine inanan bir çoğunluk ifade edilmektedir. Mahallelerin temizliği, çarşılardaki çürük meyvelerin nehre atıldığı, halkın kişisel temizliğine dikkat etmesi gerektiği, tahaffuz konusunda sıhhiye nezaretince çıkarılan kararların okunarak aile ve memleket sağlığı, geleceği konusunda daha bilinçli olunması yönünde halka birtakım uyarılarda bulunulmuştur. (Hakikat, 3 Temmuz 1911: 335) Yine ham ve çürük meyvelerin satılması, ev ve mahallelerde pek çok kolera taşıyan hastanın varlığına rağmen bu durumu kimsenin araştırmaması, doktorlara haber verildiği takdirde hastaların ilaçla tedavisinin mümkün olabildiği ancak doktorun verdiği ilaçları içmeyen bir kesim göze çarpmaktadır. Halkın bu tavrı neticesinde doktorların tüm bunlar karşısında yapabileceği fazla da bir şeyin kalmadığına vurgu yapılmıştır. (Hakikat, 4 Ağustos 1911: 385) Eskişehir'de üzerine düşen temel vazifeleri yerine getirmeyen bir halk profili göze çarpmaktadır.

Eskişehir halkına koleradan dolayı doktorların sözünü dinlemeyerek başkalarının laflarıyla hastalığa yakalananları kocakarı ilaçları ile iyileştirmeye çalışmanın yanlış bir yol olduğu, hastayı koleranın

değil insanın kendisinin öldürdüğü, bilinçsizce davranmak yerine doğru olanın hastayı doktora götürerek tedavi aramak olduğu konularında telkinlerde bulunulmuştur. (Hakikat, 4 Ağustos 1911: 387) Kolera hastalığı karşısında halkın endişe içerisinde olması da haberlere yansıyan konular arasındadır. Hastalıktan korunmanın en doğru yönteminin tıp ilminin tavsiyelerine uymak olduğu, endişeden vazgeçilerek hastalıktan korkulmaması gerektiği ifade edilmiştir. (Hakikat, 28 Ağustos 1911: 426) Ayrıca Türklerin meşhur içeceği olan ayranın tüketilmesi ile kolera hastalığına yakalanma ihtimalinin ortadan kalktığı inancı ve hastalığa yakalananların da sarımsaklı ayran sayesinde hastalıktan kurtuldukları (Hakikat, 1 Eylül 1911: 435) anlayışının ahalinin genelinde var olması yapılan uyarılara rağmen çarenin hala geleneksel yöntemlerde arandığını göstermesi açısından önemli bir örnektir.

2.2 Eskişehir Kazası'ndaki Musab ve Vefatlar

Karantina sözlük anlamı olarak yolcuların kontrol altında tutulma süresini ifade etmektedir. (Sarıyıldız, 2001: 463). Eskişehir'den İstanbul'a gidecek yolcuların karantinada tutuldukları yer ise Mekece istasyonu olmuştur. Karantina süresinin beş gün olduğu görülmektedir. (Hakikat, 17 Temmuz 1911: 355) Beş günlük karantina süresine hayvanlar da dahil edilmiştir. (Hakikat, 19 Temmuz 1911: 359) Bu durum Eskişehir'de söz konusu tarihlerde hayvanlar arasında da salgın hastalıkların yaşandığı fikrini düşündürmektedir.

Yolcuların karantina süresince birtakım sıkıntılar yaşamaları sebebiyle mebuslardan ve merkezi hükümetten bu konuda yardım talebinde bulunulmuştur. Ancak hükümetin kolerayı önleme konusundaki yetersizliği neticesinde insanlar Mekece karantinasında açlıkla mücadele etmiş, delik ve yırtık çadırlarda altlarında eski bir hasırla barınmış, yiyecek olarak bir kaşar peynir ya da yavan ekmekle bırakılmıştır. (Hakikat, 23 Temmuz 1911: 366) Bu durum Sıhhiye Nezaretince halkın ihtiyaçlarının devletçe karşılanması ve mağdur edilmemesi konusyla ilgili alınan kararın uygulanmadığının açık bir göstergesidir.

Kolera kaynaklı ölümlerden sonra da hastalığın yayılmasını engellemek adına kişilerin ikamet ettikleri evler karantina altına alınmıştır. Eskişehir'de Karamalak oğlu zevcesi kadının eşi ve oğlu, Osman familyası ve Zavrak oğlu Hüseyin Ağa'nın ölümlerinin ardından yaşadıkları evlerin karantinaya alınması bu duruma örnek gösterilebilir. (Hakikat, 3 Temmuz 1911: 335)

Eskişehir'de kolera kaynaklı musab ve vefat sayıları yaz aylarında yoğun olmuştur. Bunun sebebi; normalinden fazla artan sıcaklık değerleridir. Özellikle Haziran ve Ağustos aylarındaki yüksek sıcaklıklar neticesinde vefat sayıları da artmıştır. Ancak belediye buna karşı herhangi bir önlem almamıştır. Bu sebeple hastalığın seyri süresinde kaza halkının birçok olumsuzlukla karşı karşıya kalması da kaçınılmaz olmuştur. (Hakikat, 28 Ağustos 1911: 427)

Haziran ayının başlarında kolera vakalarına rastlanılmazken 19- 22 Haziran'da on beş kişi hayatını kaybetmiştir. Ancak ölen kişilerin isimleri hakkında ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Bazı cahil insanların musablarını sıhhiye heyetine haber vermemesinden dolayı kazada daha fazla musabın

tesbitinin yapılamadığı görülmektedir. Bu konuda halkın daha bilinçli olması gerektiğine ayrıca vurgu yapılmıştır. (Hakikat, 7 Temmuz 1911: 339) 24- 25 Haziran'da Kara Malaklarının Mehmed mahdumu Hasan'ın eşi, ağaç kıyıcıların Halil adlı kişiler hastalığa yakalanmıştır. Tatar Osman'ın hanımı Marziye, Kocabaş oğlu Süleyman, Berber Sarı Ahmed'in hanımı, Şekerci Said Hanında bir çocuk, Demirakay'ın hanımı Şerife ise koleradan vefat edenler arasındadır. (Hakikat, 10 Temmuz 1911: 343) 26 Haziran'da koleradan üç musab daha hayatını kaybetmiştir. Ayrıca Şerafeddin, Markar ve Hasun Efendiler kazadaki kolera hastalığına tedbir almak için bölgeye gönderilecekleri haberiyle karşılaşmıştır. (Hakikat, 12 Temmuz 1911: 347) Ancak söz konusu kişilerin hangi sıfatla bölgeye gönderileceğine dair açıklama yapılmamıştır. Nitekim sonraki haber başlıklarında da bu kişilere dair herhangi bir bilgiyle karşılaşmamıştır. 28-29 Haziran'da koleralı üç musab vefat etmiştir. (Hakikat, 14 Temmuz 1911: 351) Haziran ayı içerisinde kazada kolera illetinden toplamda 212 insan vefat etmiştir. (Hakikat, 23 Temmuz 1911: 366)

27 Haziran- 5 Temmuz arasında ise Bozacı Arnavut Ali, Yumurtacı Hasköylü Mehmed, Kahveci Haralambo adlı kişiler hastalığa yakalanmıştır. Sivrihisarlı kadın, Musa oğlu Hasan Abdullah'ın hanımı Vesile, Değirmenci Hüseyin Çavuş, Bakırcı oğlu Ahmed mahdumu Abdurrahman, Settara oğlu mahdumu Hasan, Bardakçılı Ömer Çavuş oğlu Mustafa, Boşnak Ahmed Salih'in hanımı Zehra, And oğlu hanımı Raziye kadın, Kaprik oğlu Artin ise aynı tarihlerde vefat edenler arasındadır. (Hakikat, 19 Temmuz 1911: 359) 5- 7 Temmuz'da hayatını kaybeden beş kişinin isimleri ise açıkça belirtilmemiştir. (Hakikat, 21 Temmuz 1911: 363) Kazaya bağlı İhsaniye köyünde koleradan 152 kişi hayatını kaybetmiştir. Buna sebep köydeki memba suyu ve çeşmelerin yokluğu neticesinde hane içindeki kuyu sularının bozulup içilemeyecek bir hale gelmesi gösterilmiştir. (Hakikat, 23 Temmuz 1911: 366) 7-10 Temmuz'da kaza merkezinde dört kişi daha vefat etmiştir. Temmuz ayı sonlarına doğru Eskişehir ve civarında kolera şiddetinin azalması sebebiyle İnönü, Akşehir ve Polatlı'daki beş günlük karantina süresinin yirmi dört saate indirilmesi kararlaştırılmıştır. (Hakikat, 23 Temmuz 1911: 367, 26 Temmuz 1911: 371) 21- 22 Temmuz'da tespit edilen dört musabtan ikisi, 29- 30 Temmuz'da ise üç kişi vefat etmiştir. Ancak ölenler yine sayıca belirtilmiştir. (Hakikat, 31 Temmuz 1911: 379, 7 Ağustos 1911: 391)

2-3 Ağustos'ta ise koleradan sekiz kişi vefat etmiştir. Gazete aracılığıyla ölenlerin yakınlarına baş sağlığı dileklerinde bulunulmuştur. Vefatların içinden yalnızca Şamlızade mahdumu Hakkı Efendi ve bölük yüzbaşısı Hacı Lütfü Efendi'nin isimleri zikredilmiştir. (Hakikat, 4 Ağustos 1911: 387) Doktorlar yalnızca bir ölümden haberdar olmuş; diğerlerini ise öldükten sonra duymuştur. (Hakikat, 4 Ağustos 1911: 387) Bu durum kaza halkının hastalarını doktorlara haber vermek yerine evlerinde gizli tuttıkları fikrini bir kez daha doğrulamaktadır.

Kazanın en namuslu tacirlerinden ve Hamid-i Arif şirketinin en önemli isimlerinden biri olan Hamid Efendi 17 Ağustos'ta kolera hastalığına tutularak hayatını kaybetmiştir. Ölümünden dolayı duyulan üzüntü dile getirilerek yakınlarına gazete aracılığıyla baş sağlığı dilenmiştir. (Hakikat, 18 Ağustos 1911: 411) Eskişehir'de cuma günü Aşağı Mahallesi'nde koleradan ölen yedi kişinin

üçü aynı evde ikamet etmektedir. Mahallede kolera dışında sıtma ve tifo gibi hastalıklar da görülmüştür. Belediyenin buradaki görevini yerine getirmemesi üzerine mahallede yaşam oldukça zorlaşmıştır. Nitekim içme suları ile abdesthane lağımının ortaklığıyla sokaklarda biriken çamurların mikrop yuvasına dönüşmesi neticesinde mahallede ölümlerin yaşanması da son derece normal karşılanmalıdır. (Hakikat, 21 Ağustos 1911: 413-414) 14-15 Ağustos'ta Hacı Ali Bey Mahallesi'nde ikamet eden Raşid'in hanımı Ayşe koleraya yakalanmıştır. Aynı gün vefat eden kişi ise Yeni Mahalle'den Sebile kadındır. 15-16 Ağustos'ta Hoşnudiye Mahallesi'nden Mariam Zamgoçyan koleraya tutulmuştur. Vefat edenler ise; bir önceki günkü musab Ayşe kadınla Hamidiye Mahallesi'nden Mehmed validesi Hatice, Arifiye Mahallesi'nden Yadigâr oğlu hanımı Sofya'dır. Bu iki günlük haberden sonra birkaç gün musab ve vefat haberinin gelmemiş olması hastalığın şehri terk ettiği düşüncesini doğurmuştur. Böyle bir durum söz konusu ise de belediyenin bunu halka ilan etmesi gerektiği vurgulanmıştır. Ancak koleranın kazada hala devam ettiği gelen musab ve vefat sayılarından anlaşılmaktadır. Nitekim 16 Ağustos'ta Mariam Zamgoçyan adlı musabın vefatına ilaveten iki vefat daha yaşanmıştır. Bunlar; Edirne Mahallesi'nden Hamiyet kerimesi Fatma ile Mamure Mahallesi'nden Hasan oğlu Ahmed'dir. (Hakikat, 1 Eylül 1911: 435) 17- 20 Ağustos'ta Yeni Mahalle'den Tatar Abdurrahman, Murat Gazi'nin kızı Hacı Melek ve oğlu İzzettin, İstasyon civarında Musevi Sami kız ve marangoz Komik Usta, Hoşnudiye Mahallesi'nden Kalıpcı validesi, Akçağlan Mahallesi'nden Asiye'nin Hacı Mehmed'in hanımı Fatma adlı şahıslar vefat etmiştir. 21 Ağustos'ta ikisi yukarda beşi aşağıda olmak üzere yedi hane kordon altında kalmış olup diğerleri ortadan kaldırılmıştır. Ancak kordon altına alınan yer ismi belirtilmemiştir. (Hakikat, 4 Eylül 1911: 440) 21 Ağustos'ta kolera kaynaklı herhangi bir ölüm yaşanmazken; 22 Ağustos'ta Yeni Mahalle'den Mehmed'in hanımı Emine, Orta Mahalle'den Gani oğlu Ahmed, Hamidiye Mahallesi'nden Nezire'nin kızı Zehra, Hamidiye Mahallesi'nden Mehmed'in kızı Cemaziye yirmi dört saat içerisinde hayatını kaybetmiştir. (Hakikat, 6 Eylül 1911: 443) 23 Ağustos'ta; Hamidiye Mahallesi'nden Muttalibli Hocanın kızı Hatice, Hacı Ali Bey Mahallesi'nden Esad'ın hanımı Nuriye kadın bir gün sonra vefat etmiştir. 24 Ağustos'ta ise kazadan on beş cenaze çıkmış; bunlardan yalnızca üçü koleradan vefat etmiş, diğerleri eceliyle ölmüştür. Ancak her ne olursa olsun bu durumun incelenmesinin gerekliliğine değinilmiştir. Yine aynı gün kolera musabı Hoşnudiye Mahallesi'nden Acem oğlu Mardiros'tur. Ölen iki şahıs ise; Yeni Mahalle'den Tatar Hafız oğlu Seyyid Veli, İhsaniye Mahallesi'nden Recep oğlu Hüseyin'dir. 25 Ağustos'ta hangi fabrikada görev yaptığı zikredilmeyen Demirci Govris koleradan vefat etmiştir. (Hakikat, 8 Eylül 1911: 448) 26 Ağustos'ta Yeni Mahalle'den Hacı Ömer oğlu Hüseyin ve İbadullah validesi Ayşe vefat ederken Kangırı taburu ikinci Bölük Yüzbaşı Kazım Efendi ise musab olmuştur. 27 Ağustos'taki Hacı Ali Bey Mahallesi'nden Albülhayr oğlu Abdülgani, Yeni Mahalle'den Tatar Hammal Hacı Ömer, Hamidiye Mahallesi'nden Abdülhakim validesi Fatma adlı musablar vefat etmiştir. 28 Ağustos'ta ise Hacı Ali Bey Mahallesi'nden Timur Kaya oğlu Ahmed de koleradan hayatını kaybetmiştir. (Hakikat, 11 Eylül 1911: 452) Koleradan vefat edenlerinin çoğu altmış yaş üstüdür. Buna örnek 27 Ağustos'ta ölen dört kişi verilebilir. (Hakikat, 12 Eylül 1911: 452)

29 Ağustos'ta tespit edilen üç musab yirmi dört saat içerisinde vefat etmiştir. Bunlar; Mamure Mahallesinden Seyidoğlu İdris ve Ali'nin hanımı Zeynep, Cünüdiye Mahallesi'nden Zeybek Haliloğlu Ömer'dir. (Hakikat, 13 Eylül 1911: 456) 29-30 Ağustos'ta Yeni Mahalle'den Abdurrahman'ın kızı Zarife ve Dede Mahallesi'nden Manavların kızı Ayşe otuz yedi saat içerisinde ölmüştür. 1 Eylül'de Hacı Ali Bey Mahallesi'nden Tatar Mustafa oğlu Yahya yirmi dört saat içerisinde ölmüştür. (Hakikat, 15 Eylül 1911:459) 3-5 Eylül'de Hamidiye Mahallesi'nden Kırımlı Yunus ve Mehmed kızı Emine, Yeni Mahalle'den Tatar kızı Ayşe, Paşa Mahallesi'nden Akkanatoğlu Ali adlı şahıslar yirmi dört saat içerisinde vefat ederken; 7 Eylül'de Mamure Mahallesi'nden Kırımlı Habibullahoğlu Mehmed ve Fırıncı Gaffaroğlu Cafer, İhsaniye Mahallesi'nden Kalıpçı Hacı Mustafa vefat etmiştir. Ayrıca yirmi dört saat içinde koleralı üç musab da vefat etmiştir. Ancak isimleri belirtilmemiştir. 9 Eylül'de ise herhangi bir kolera vakası yaşanmamıştır. (Hakikat, 18 Eylül 1911: 463, 20 Eylül 1911: 467, 22 Eylül 1911: 472) 11- 18 Eylül'de ise dokuz kişi vefat etmiştir. Ancak ölenlerin isimleri ve nerede yaşadıkları belirtilmemiştir. (Hakikat, 3 Ekim 1911: 479) 22 Eylül'de musab ve vefat olayı yaşanmazken; 23 Eylül'de Yeni Mahalle'den Tatar Arif oğlu Mehmed Ağa hayatını kaybetmiştir. 24 Eylül'de kazada herhangi bir vaka görülmemiştir. (Hakikat, 10 Ekim 1911: 491) 25 Eylül'de ise; Paşa Mahallesi'nden Kel Hasan'ın hanımı Hanifeyle İstasyondan Demirci Haralanbo'nun vefatları görülmektedir. 26-29 Eylül'de kazada kolera vakası yaşanmamıştır. (Hakikat, 12 Ekim 1911: 496, 14 Ekim 1911:500) Sıcaklık değerlerinin düşmesiyle birlikte kazadaki kolera sayıları da düşüşe geçmiştir. Nitekim ekim ayından itibaren gazetede herhangi bir musab ya da vefat haberine rastlanmamıştır.

2.3 Kazanın Sağlık Muhafızları: Belediye Tabipleri

Eskişehir kazasında merkezi hükümet tarafından görevlendirilmiş pek çok belediye tabibinin varlığı önceki dönemlerden itibaren bilinmektedir. Şöyle ki; 1890-1891'de Tabib İbrahim Ethem Efendi göreve getirilmiştir. (HVS.; H. 1307: 115, HVS.; H. 1308: 402) 1892'de Tabib Marko Kemal Mizrahi Efendi belediye tabipliği yapmıştır. (HVS.; H. 1310: 184) 1893-1896'da Tabib İbrahim Ethem Efendi'ye tekrardan görev verilmiştir. (HVS.; H.1311:180, HVS.; H.1312 :245, HVS.; H.1313 :306, HVS.; H.1314 :238)1897-1903'te ise Tabib Ahmed Efendi belediye dairesinde vazifelendirilmiştir. (HVS.; H.1315:227, HVS.; H.1316 :152, HVS.; H.1317 :195, HVS.; H.1318:198, HVS.; H.1319 :201, HVS.; H. 1320: 206, HVS.; H.1321:214) 1911'de ise belediye tabibi olarak İlyadis Efendi'nin adı geçmektedir. (BOA; DH. İD, 124/7, H.1329/M. 1911) Doktorların görev süreleri değişkenlik gösterse de merkezi hükümetin kazayı özellikle salgın zamanlarında doktorsuz bırakmadığını söylemek mümkündür.

Kaymakamlık müracaatı başvurusunun olumlu sonuçlanması ile 1911'de Sıhhiye Nezareti tarafından kazaya iki büyük kolera tabibi gönderilmiş olup bunların isimleri zikredilmemiştir. (Hakikat, 10 Temmuz 1911: 343) Ancak ileri tarihli haberlerde kolera tabibi olarak Şerafeddin Bey'in (Hakikat, 7 Ağustos 1911: 391; Hakikat 14 Ağustos 1911: 403) adının sıklıkla geçiyor olması bu iki görevli tabipten birisinin kendisi olduğunu düşündürmüştür.

Şehre gelen doktorlar kolera hakkında raporlar hazırlamıştır. Uygulamaya konulan bu raporların amacı; kaza halkına hastalıkla ilgili birtakım sağlık tedbirleri getirmektir. Bu tedbirler içerisinde ölenlerin cenazelerinin yıkanması için iki gassal tayini, Porsuk Nehri'nde çamaşır yıkama ve balık avlamanın yasaklanması, yoksul hanelere devlet tarafından yeniden sıhhi abdesthane inşası, mahalle sıbyan mekteplerinin kapatılması, lokanta, han, hamam, kahvehane gibi umumi yerlerin ciddi bir sağlık kontrolünden geçirilerek teftiş edilmesi, kasaplardaki etlerin tel dolaplarda saklanması, çürük meyvelerin tüketilmemesi ve pazarlarda satışının yasaklanması yer almaktadır. (Hakikat, 19 Temmuz 1911: 359) Tedbirler yalnızca kaza merkeziyle sınırlandırılmamış; Eskişehir'e yakın köylere de uygulanmak istenmiştir. Bu doğrultuda köy kahvehanelerinin denetimi dahi hekimler tarafından yapılmıştır. Hekimler kendilerine verilen fermanla köy halkını bilgilendirmeye çalışmıştır. Ancak insanların herhangi bir ağrı şikayetiyle doktorlara başvurmaları durumunda kendilerine tedavi amaçlı verilen ilaçların ölüme sebebiyet verdiği anlayışı ne yazık ki köy halkı için de geçerlidir. (Hakikat, 18 Ağustos 1911: 411) Bu zihniyetin devamında kolera mikrobunun çok daha öldürücü sonuçları ile karşı karşıya kalınmıştır.

Belediye doktorlarının zaman zaman görev ihlallerinde bulunduğu görülmüştür. Buna örnek kolera hastalığına tutulmuş Hacı Ali Bey Mahallesi'nde ikamet eden Esad Ağa'nın başından geçenler verilebilir. Esad Ağa'nın hanımının 19 Ağustos'ta vefat etmesi üzerine görevli belediye doktoru gönülsüz bir şekilde eve gelmiş ve koleradan ölüm ibaresini koyarak yaşadıkları evi kordon altına almıştır. Evde yalnız yaşayan 60 yaşındaki Esad Efendi ise 21 Ağustos'ta hastalanmış, akrabası Kanlıpınarlı Hacı Osman Efendi adamcağızın parasız muayenesi için belediyeye müracaat etmiştir. Nitekim belediye reisi tarafından belediye doktoruna tedavi için görevlendirme yazısı yazılmıştır. Ancak doktor hastayı tedavi etmek yerine verilen yazıyı yırtarak hastaya bakmayı reddetmiştir. Akabinde hasta adam 22 Ağustos'ta acılar içinde hayatını kaybetmiştir. Komşuları da Esad Efendi'nin bu acılı feryatlarına şahit olmuştur. 23 Ağustos'ta tekrar belediyeye giden Hacı Osman Efendi'nin sesine yine cevap vermeyen doktor mahalleye dahi gelmemiştir. Saat sekizde gelen dezenfeksiyonlarla cenazenin yıkanması ve defnetme işlemleri tamamlanmıştır. Gazete aracılığıyla doktorun bu davranışının cinayetten bir farkının olmadığı dile getirilmiştir. Ayrıca belediye reisini dinlemeyerek kendisine verilen göreve riayet etmeyen bu sağlık personelinin cezalandırılması konusuna belediye kaymakamının dikkati çekilmek istenmiştir. (Hakikat, 14 Eylül 1911: 456) Nitekim Hacı Osman Efendi'nin şikâyeti hükümet tarafından ciddiye alınarak doktor hakkında yasal takip başlatılmıştır. (Hakikat, 15 Eylül 1911: 458-459) İlerleyen süreçte belediye doktoruna ne gibi bir ceza uygulandığına dair herhangi bir haber başlığına rastlanılmamış olması doktorun hükümetçe cezalandırılmadığı fikrini düşündürmektedir.

Merkezi hükümet tarafından kazaya doktorların yanı sıra karantina memurları da görevlendirilmiştir. Bu memurların da zaman zaman görev dışı işlere karıştığı görülmektedir. Buna örnek yumurta ve şeker arabası ile Aziziye'den Refahiye köyüne gitmek üzere yola koyulan yumurtacı Kadri adlı şahsın başından geçen olayı vermek mümkündür. Kadri Bey, Aziziyeli Mehmed Efendi tarafından durdurularak altı mermili bir tabanca ile tehdit edilmiştir. Yumurtacı, birkaç okka şekerle adamın

elinden zorla kurtulabilmiştir. Olayın ardından yapılan araştırmada yumurtacı adamı tehdit eden kişinin bölge haydutu olmadığı aksine devlet görevlisi bir karantina muhafızı olduğu tespit edilmiştir. (Hakikat, 4 Ağustos 1911: 386) Karantina muhafızının bu olayı ne sebeple gerçekleştirdiğine ve kendisine nasıl bir ceza verildiğine dair gazetede herhangi bir açıklamaya rastlanmamıştır.

Kazadaki koleranın son durumuyla ilgili açıklama yapma görevi belediye doktorlarına aittir. Gazete aracılığıyla Eskişehir’de ayda 2.000 kuruştan fazla para alan belediye doktorundan sıhhat-i umumiye ve vazifesi adına konuyla ilgili detaylı bilgi vermesi istenmiştir. (Hakikat, 12 Eylül 1911: 452) Ancak söz konusu doktorun konuya dair herhangi bir teşebbüste bulunmadığı görülmektedir. Özellikle son zamanlarda kendisi ile ilgili şikayetlerin ardı arkasının kesilmediği belediye doktorundan halkın memnuniyetsizliği de söz konusudur. Bu sağlık personelinen en kısa sürede kurtulabilmek adına elden dua etmekten başka bir şeyin gelmeyeceğine dikkat çekilerek, halkın yapacağı dualarla doktorun kazadan bir an önce gönderilmesi arzu edilmiştir. (Hakikat, 10 Haziran 1912: 848) Halkın salgınlara ve doktorlardan gördüğü kötü muameleye karşı sürekli olarak Allah’tan yardım istediği görülmektedir.

Doktor İstavraki, şehrin uzman ve becerikli doktorlarından sayılmaktadır. 22 senedir Eskişehir’de görev yapan doktorun bir daha dönmek üzere şehirden ayrılacağı haberi halk arasında duyulmuş ve bu durum beraberinde gazeteye haber olarak yansımıştır. (Hakikat, 14 Eylül 1911: 455) Doktorun hangi sebeple kazadan ayrılacağına dair herhangi bir açıklama yapılmamıştır. İstavraki, görev yaptığı süre zarfında bilgi ve tecrübesini çoğaltmak adına Paris hastahanelerine birkaç kez ziyarette bulunmuştur. (Hakikat, 1 Ocak 1912: 621) Doktorun Paris yolculuğu ve gözlemlerine dair bilgilere gazetede yer verilmemiştir. Eskişehir’de uzun yıllar görev yapan doktor, bir süre sonra eczacı Cemendis ile kazadan firar etmiştir. Doktorun hangi sebeple bunu yaptığını dair açıklamada bulunmayan gazete, doktoru vatan haini olarak görenlerin fikirlerine katıldığını beyan ederek habere son vermiştir. (Hakikat, 10 Haziran 1912: 848) Doktor Bebis ve arkadaşları ise İstavrakiyle Cemendis’in kendilerine verilen vatan hizmetini yerine getirmek yerine kazadan firar etmelerinden duydukları üzüntüyü gazete aracılığıyla dile getirmiştir. Nitekim firar konusunun açığa çıkarılmasında Doktor Bebis, Eczacı Kırkor ve Artin Rapik Efendilerin katkıları büyük olmuştur. Haberde Bebis Efendi’nin kendisine verilen görevi namusuyla gayret ve dikkatle yerine getirdiğini açıklamadaki amacı ise; kaçak arkadaşlarının firarlarından dolayı pişmanlık duymalarına vesile olabilmektir. (Hakikat, 24 Haziran 1912: 871) Ancak söz konusu firariler hakkında ilerleyen tarihlerde haber yapılmamış olması bu konuyla ilgili herhangi bir netice alınmadığı fikrini düşündürmektedir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin yaşadığı salgın yalnızca kolera olmamıştır. Sonuçları onun kadar ağır olan frengi, sıtma, tifüs, cüzzam ve çiçek gibi bulaşıcı hastalıklar da yaşanmıştır. Hastalıkların yalnızca insanlara özgü olmadığını söylemek mümkündür. Hayvanlarda da ölümcül sonuçlar doğuran kıl kurdu, şap ve sığır vebaları görülmüştür. Geçimini tarım ve hayvancılıkla sağlayan halk bu durum sonucunda ekonomik açıdan sıkıntılı dönemler geçirmiştir.

Eskişehir kazasının incelenen döneminde salgının seyrini etkileyen pek çok husus vardır. Bunların başında belediyenin üzerine düşenleri tam olarak yapmaması, insanların doktorlara, tıbbı ve tedaviye karşı olumsuz yaklaşımları gelmektedir. Eskişehir'in konumu itibarıyla Anadolu'nun ortasında yer alması ve şimendifer merkezi olması sonucunda yaşanan hareketlilik de bu hususlara dahil edilebilir. Eskişehir'e şimendiferle gelenlerin farklı hastalıkları kazaya, buradan da başka yerlere taşımış olmaları muhtemeldir. Tüm bunlara rağmen tıp ilmine inanan, doktor tedavi ve tavsiyelerine özen gösteren bir halk bilinciyle hareket edilmiş olunsaydı, hastalıktan yaşanan insan kayıpları bu oranda daha az görülebilirdi. Bu noktadan hareketle kaza halkı ve belediyenin sorumluluklarını yetirme konusunda yetersiz kaldığını söylemek mümkündür.

Eskişehir kazası özellikle salgın dönemlerinde doktorsuz bırakılmamıştır. Ancak doktorların hastaları tedavi sürecinde hangi ilaçları ne şekilde uyguladıkları ve merkezi hükümetin kendilerine ne gibi bir tıbbi teçhizat sağladığı konusunda gazete haberlerinden çıkarım yapmak mümkün olmamıştır.

Kazada artan sıcaklık değerlerine bağlı olarak musab ve vefat sayıları yaz aylarında daha yoğun olmuştur. Vefatlardaki oran Yeni Mahalle'de daha yüksek olmuştur. Bu duruma Yeni Mahalle'nin fiziki şartlarının diğer mahallelere oranla daha kötü olması ve mahalledeki mezbaha sebep olarak gösterilebilir.

Dünya devletleri XIV. ve XV. yüzyılda veba, XIX. yüzyılda kolera, XX. yüzyılda domuz gribi gibi büyük salgın hastalıklar yaşamıştır. Nitekim çok eski zamanlardan beri varlığı bilinen salgın hastalık gerçeği devletlerin siyasi tarihi kadar üzerinde durulması ve incelenmesi gereken bir konudur. Yaşadığı yerin ekonomisi ve nüfusuna ciddi darbeler vuran salgınlar günümüz insanının da mücadele ettiği bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Ülkeler; karantina önlemleri, aşı uygulamaları, kent giriş- çıkışlarındaki denetlemeler ve sokağa çıkma yasakları ile salgının seyrini kontrol etmeye çalışmaktadır. Günümüz insanın salgın hastalık konusunda eskiye oranla daha bilinçli olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca kitle iletişim araçları ve teknoloji bu konuda insanlığa büyük bir avantaj da sağlamaktadır. İnsanlar böylelikle uzak coğrafyalarda yaşanan olaylar hakkında kısa sürede haberdar olabilmektedir. Ancak toplumların bir kısmında hâlâ var olan bilinçsizlik neticesinde insanların salgın hastalıklarla imtihanı da devam edecek gibi görünmektedir. Nitekim içinde bulunduğumuz Covid-19 pandemi süreci de insanların gelişmiş

kitle iletişim araçları ve teknoloji ile yaşıyor olmasına rağmen tedbirlere uyulması konusunda hâlâ ciddi sıkıntılar yaşadığını göstermektedir. Bu durum tıpkı geçmişteki gibi salgını yaşayan dünya ülkelerine ekonomik ve sosyal anlamda ağır darbeler vurmaya devam edecektir. Salgının seyrinin yavaşlatılabilmesi ve durdurulabilmesi adına alınan önlemlere olabildiğince uymaya ve uymayanları da uyarmaya çalışmak tüm insanlar için görev kabul edilmelidir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA); İ.HUS, 17/67, H. 1311/ M. 1894.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA); İ.HUS,17/118. H. 1311/ M. 1894.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA); İ.HUS, 17/29, H.1311/ M. 1894.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA); Y.A.HUS, 312/86, H. 1312/ M. 1895.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA); DH. İD, 124/7, H.1329/ M. 1911.

Vilayet Salnameleri

Hüdavendigar Vilayet Salnamesi (HVS); H. 1307, H. 1308, H.1310, H.1311, H.1312, H.1313, H.1314, H.1315, H.1316, H. 1317, H. 1318, H. 1319, H. 1320, H. 1321.

Tıp Salnameleri

Akalın Besim Ömer (1322). Nevsal-i Afiyet Salname-i Tıbbi, Dördüncü Kitap, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan.

Kitap, Makale ve Tezler

Eskişehir’de Bir Dönemin Aynası Hakikat Gazetesi (1911-1912) Çevrimyazı, Türk Dünyası Vakfı Yayınları, Eskişehir 2014.

Akkaya, S. N. (2018). *Taşra Mektupları Işığında II. Abdülhamid Döneminde Toplumsal Hayat*, İstanbul: Kitabevi.

Altıntaş, A. (2018). *Osmanlı Tıbbında Sağlıklı Yaşam*, İstanbul: Yediveren.

Ayar, Mesut. (2015). ‘ XIX. Asırda Osmanlı Devleti’nde Kolera Salgınları’, Osmanlı’da Salgın Hastalıklarla Mücadele(Edt. İbrahim Başağaoğlu, Ahmet Uçar, Osman Doğan), İstanbul: Çamlıca, s. 79-108.

Başağaoğlu, I. (2015). ‘ XX. Asrın Başlarında Sinop’ta Görülen Bulaşıcı Hastalıklar’, Osmanlı’da Salgın Hastalıklarla Mücadele(Edt. İbrahim Başağaoğlu, Ahmet Uçar, Osman Doğan), İstanbul: Çamlıca, s. 151-161.

Bayat, A. H. (2017). *Osmanlı Devleti’nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

Erler, M. Y. (2002). ‘XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi’, Türkler, C. 13, Ankara: Yeni Türkiye, s. 762-770.

Güneş, İ. Kemal Yakut. (2007). *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Eskişehir (1840-1923)*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

Karlıkaya, E. (2015). Osmanlı Devleti’nin Sağlığa ve Tıbbı Verdiği Ehemmiyet’, Osmanlı’da Salgın Hastalıklarla Mücadele (Edt. İbrahim Başağaoğlu, Ahmet Uçar, Osman Doğan), İstanbul: Çamlıca, s. 13-41.

Kılıç, O. (2004). *Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti’nde Salgın Hastalıklar*. Elâzığ: Fırat Üniversitesi Rektörlüğü Orta Doğu Araştırmaları Merkezi.

Nikiforuk, A. (2016). *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*. Çev. Selahattin Erkanlı, İstanbul: İletişim.

Özdemir, H. (2010). *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914- 1918*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Shefer, M.- Mossensohn. (2014). *Osmanlı Tıbbi Tedavi ve Kurumlar 1500- 1700*. Çev. Bülent Üçpınar, İstanbul: Kitap Yayınevi.

Unat, E. K. (1975). *Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş ve İslam Dini*. İstanbul: Fatih.

Yaşayanlar, İ. (2017). ‘*Osmanlı Devleti’nde Kamu Sağlığının Kurumsallaşmasında Koleranın Etkisi*’, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı. Edt. Burcu Kurt- İsmail Yaşayanlar, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, s. 2-24.

Yıldırım, N. (1985), ‘Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları’, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi. C. 5, İstanbul: İletişim, s. 1320-1338.

_____. (2014), ‘*Karantina İstemezük*’ Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyenlar: 14. Yüzyıldan Cumhuriyet’e Hastalıklar Hastaneler Kurumlar. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, s. 70-88.

Yıldız, F. (2014). *19. Yüzyıl’da Anadolu’da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.